

SOCIJALNA FRAGMENTACIJA

Vjeran Katunarić
Filozofski fakultet, Zagreb

Socijalna fragmentacija moderan je vid društvene dezintegracije. On se odvija kroz sistemsku reintegraciju društva i nalazi se pod kontrolom vladajućih stratumata u industrijskim društvima. Rezultat toga je konsolidacija novog tipa osnovnih grupa koji se razlikuje od tipa grupa »primarnog« karaktera (iz klasične sociološke tradicije), budući da novi tip osnovne grupe ima podjednako intimni i strateški karakter. Velike društvene grupe, kao što su klasa i nacija, također i »primarne grupe«, kao što je porodica, imaju sekundaran značaj.

Geneza socijalne fragmentacije, kao i načini djelovanja osnovnih grupa u sistemu, bitno se razlikuju u kapitalističkim i etatističko-socijalističkim društvima. Razlike se mogu objasniti pomoću načina funkcioniranja središnjih ustanova — države, crkve i sindikata — budući da su one nadležne za (sistemsko) očuvanje velikih grupa (klase, nacije), odnosno čitavog društva kao sistema (država).

1. Socijalna dezintegracija i klasična sociologija

Jedan od razloga animoziteta društvenih ideologija prema sociologiji leži u tome što sociologija velikim društvenim grupama, koje njihove ideologije predstavljaju kao jedinstvene i samosvojne, odriče njihove atribute. Ona ukazuje na njihovo naličje: bilo da iznutra ističe njihove antagonizme, bilo da ih čini ovisnim o snalaženju u odnosima s drugim velikim grupama i čitavim društvima. To se tiče velikih grupa kao što su klase i nacije. Rođena je u 19. stoljeću, u doba kada su se formirale glavne evropske nacije i njihove društvene klase, sociologija je stasala kao znanost tek za 20. stoljeće, kad su obje grupe prošle krize i transformaciju.

Sociologija je u prošlom stoljeću zapravo odgovarala mentalitetu filistra (dio tog mentaliteta bio je usidren u Comteovu mozgu) koji je vidio da od velikih kolektivnih ideala nema ništa. Što je vrijeme od građanskih revolucija više odmicalo, broj takvih skorojevića se povećavao. Slično je bilo s prvom socijalističkom revolucijom: nova struktura društva razvijala se u karikaturu velikog ideala, ali to nije bilo drugačije od onoga što je već mogao predvidjeti jedan Ostap Bender.

Samo su se ideologije velikih grupa pokušale spasiti od raspadanja međusobnim suprotstavljanjem. Klasična desnica zauzela je stajalište da se samo eliminacijom klasnih sukoba može ojačati integritet zajednice, njeno nacionalno biće¹. Klasična ljevica je pak smatrala da će jačanjem klasne svijesti proletarijata oslabiti nacionalna ili internacionalna razjedinjenost radnika, katkada i to da je dovoljno oslabiti nacionalno jedinstvo zajednice da bi klasna svijest postala dominantnim oblikom društvene svijesti².

Paradigma nove znanosti je, međutim, društvena dezintegracija. Neki osnivači sociologije smatrali su društvenu dezintegraciju osnovnim procesom u suvremenoj, industrijskoj civilizaciji, neki su je smatrali univerzalnim procesom koji se od davnina postepeno razvija. No, dezintegracija ne znači doslovno raspadanje društva, nego mrvljenje njegovih sastavnih dijelova, jedinica — grupa. Sociolozi su se na taj način oduprli naivnim shvaćanjima, podržanim ideologijama vladajućih klasa i nacija, koja su u sve većem zamahu tržišta, boljim saobraćajnim vezama i sredstvima masovnog komuniciranja, dakle, sistemima koji jačaju privrednu i političku moć, vidjeli putove međuljudskog zbližavanja i svjetske zajednice.

Spomenimo samo one najpoznatije preokupacije klasične sociologije iz kojih se vidi da problem društvene dezintegracije stoji u središtu interesa.

Spencerova teorija društvenog razvoja bila je najviše posvećena problemu (dez)integracije. Iako je teoriju tokom vremena prepravljao, ona se može sažeti u slijedeće: sve veća diferencijacija funkcija u društvu pospješuje njegovo povezivanje ali tako što se raspadaju sve društvene veze koje nemaju funkcionalan karakter³. Budući da je taj karakter dosta uzak, on se, u stvari, svodi na ekonomsko-utilitarnu motivaciju, većina starih društvenih veza nema šanse da se obnovi.

Usput napominjemo da je ta problematika ostavila traga i u teoriji evolucije u modernoj biologiji: kritičari darvinizma, kao teorije »tipifikacije« i »asimilacije«, ističu sve veću diferencijaciju među vrstama i individuumima. Smatraju da se u živom svijetu ne radi samo u pokušaju pobune fenotipova, već u osnovi snažne diferencijacije stoji »genetska eksplozija«⁴.

Valja sumnjati da se tu radi o analogiji, već o homologiji. Posrijedi je strukturalna veza u kozmičkoj širini između »genetske eksplozije« i »velikog praska«.

No vratimo se društvenoj strukturi: Durkheim je s jedne strane koncipirao modernu društvenu strukturu kao najsolidniju u historiji, dok je s druge strane izražavao svoju realnu bojazan pred rastućom anomijom. Ona

1) To je stajalište po kojem je nacija jedinstveni organizam, »jednoklasno« društvo: npr. od Albé Sneyéseova trećeg staleža kao francuske nacije do Hitlerovih Nijemaca kao »vojnika« njemačkog društva.

2) Po Staljinu (Marksizam i nacionalno kolonijalno pitanje, Kultura, 1947), obaranjem kapitala, čime bi nestao motiv klasne borbe, nacionalnost postaje nevažna. Lenjinov pogled (Socijalizam i nacionalno pitanje, Školska knjiga, 1977), bio je tolerantniji, s obzirom na pravo nacionalnog otcjepljenja, ali nije smatrao da ga treba dosljedno zastupati u eri gradnje radničke klase i radničko-seljačkog saveza.

3) R. Supek, Herbert Spencer i biologizam u sociologiji, Matica Hrvatska, 1965; R. G. Perrin, Herbert Spencer's Four Theories of Social Evolution, American Journal of Sociology, Vol. 81, 1976, str. 1339—1359.

4) Usp. A. Jacquard, Eloge de la différence, Seuil, 1978.

rezultira iz loše podjele rada,⁵ iako i nema drugačije nego loše podjele rada; moguće su različite kompenzacije koje Durkheim nije uzimao u obzir, kao motivi za lojalnost prema društvu, odnosno porodici, poduzeću ili naciji.

Zatim, što izražava Weberova vizija birokratiziranog društva,⁶ drugo nego propast društvene neposrednosti i prevlast programirane komunikacije? Ili Tönniesov »Gesellschaft«?⁷

Za Marxa je »građansko društvo« sinonim modernog društva a u prvom redu znači raspadanje svih međuljudskih veza osim ekonomskih, sistem opće konkurencije i osamljenosti pojedinaca⁸. On je pokušavao proletarijat donekle distancirati od tog sistema, zbog toga što je očekivao da će se samo udružen moći oduprijeti tome da bude eksploatiran, ali u svojim analizama klasnih borbi nije uspijevaio demantirati razarajući utjecaj različitih oblika građanskih sistema na jedinstvo radnika. Bio je prisiljen da to jedinstvo projektira u budućnost, predviđajući nužnost organiziranja radnika putem diktature. Luckacs je dobro shvatio da se radi o središnjem (»ortodoksnom«) problemu i tako ga je tretirao u svojoj »Povijesti i klasnoj svijesti«. On nije, međutim, imao sociološkog afiniteta, kao što je imao Marx, i po njemu je tendencija raspadanja bila prvenstveno stvar pogrešnog gledanja, svijesti, što se dade prevladati kroz partijsku organizaciju⁹, gdje će svijest ratovati protiv strukture, subjektivno jedinstvo protiv objektivnih različitosti koje teže subjektivnim proturječnostima.

Nije potrebno posebno isticati da su teoretičari društvenih elita poput Pareta, Mosce ili Tocquevillea¹⁰ gotovo sve podredili dokazivanju da je društvena dezintegracija pretvaranje društva u masu osnovni proces našeg doba.

Sve spomenute teze imaju sličnosti s idejama građanskog liberalizma¹¹, neke pak s idejama anarhizma¹², ali su te sličnosti ipak površinske: tim idejama, kao i idejama drugih doktrina, praćenje društvene strukture je u drugom planu. Obrnuto, sociološki pristup prvenstveno se bavi promjenama u strukturi: koliko su systemske promjene, koje se tiču proizvodnje i komunikacije, utjecale na život dotadašnjih društvenih grupa (ideje, norme, stil života, način rada, stanovanje, formalne i neformalne interakcije)? S time u vezi postavlja se pitanje postojanja **osnovne društvene grupe**. U klasičnoj sociologiji osnovna društvena grupa je teorijska kategorija u čijim okvirima

5) E. Dirkem, O podjeli društvenog rada, Prosveta, 1972.

6) M. Veber, Privreda i društvo, II, Prosveta, 1976.

7) F. Tenies, Zajednica i društvo, u: T. Parsons i suradnici, Teorije o društvu, Prva knjiga, Vuk Karadžić, 1969, str. 184—193.

8) K. Marx—F. Engels, Rani radovi, Naprijed, 1977, str. 382.

9) G. Lukacs, Povijest i klasna svijest, Naprijed, 1977.

10) Vidi: T. B. Botomer, Elite i društvo, Sedma sila, 1967; R. Aron, Main Currents in Sociological Thought, I, Pelican, 1968; F. Ferrarotti, La sociologia del potere, Laterza, 1977.

11) Spencerov »Prvi princip« bez sumnje je predstavljao pokušaj ucijepljenja liberalističkog načela u sociološku teoriju evolucije, ali je propao poput ostalih pseudoteorijskih konstrukcija liberalizma a to, da se poslužimo riječima jednog kritičara liberalizma, proizlazi iz činjenice »što su opći interesi i posebni klasni interesi građanstva bili samo djelomično identični« (R. Kühnl, Oblici građanske vladavine, Komunist, 1978, str. 53).

12) »Organizirati društvo tako da svaki pojedinac, muškarac ili žena, kad se rodi, nađe približno jednaka sredstva za razvitak svojih različitih sposobnosti i za njihovo iskorištavanje u svom radu« (M. Bakunjin, Država i sloboda, Globus, 1979, str. 209). Na drugom mjestu: »... između najispravnijih teorija i njihove praktične primjene stoji ogromno rastojanje, koje se ne može prijeći za nekoliko dana« (isto, str. 319).

je moguće objasniti strukturu i ponašanje ostalih društvenih grupa. Kriterij određivanja bazičnosti grupe je to da li su u njoj smještene najvažnije funkcije za održavanje i razvoj društva. Tako za Marxa bez sumnje bazu industrijskog društva čini radnička klasa. Za Durkheima je to radna organizacija čija se struktura putem institucija umnožava i povezuje u jedinstveno društvo. A za Comtea je porodica osnovna grupa, jer je samo u njoj moguće obnoviti (altruističke) motive koji sasvim nedostaju u društvenoj utakmici, bez kojih bi bilo nemoguće spriječiti društveno rasulo. Drugi autori su izbjegavali kriterij osnovne grupe, preferirajući analizu posljedica sistemskih promjena na razini globalnog društva (Spencerova tipologija društva) ili na razini individualne situacije (Weber o izgledima pojedinca u birokratiziranom društvu).

2. Osnovne grupe

Osnovna grupa je povijesno promjenljiva kategorija i ona, slijedimo li tok društvene dezintegracije u eri industrijskog rasta, postaje sve uža ali i teže određljiva. Klasični pojmovni aparat postaje neprikladan. No, time se ne smije umanjiti važnost pronalazjenja osnovnih grupa, jer one predstavljaju **realne jedinice** društva, jedina polazišta za rekonstrukciju jedne neideologizirane slike društva. Naime, osnovne grupe su fokusi **interesa** i **aktivnosti** ljudi, dok za druge pokazuju manji interes i ulažu malo ili nikakve aktivnosti. Ideološke slike društva rado obrću taj odnos i to je glavni razlog što težimo da konceptualiziramo osnovne grupe. Bez toga, klasični pojmovi »porodice«, »klase« ili »nacije« lako postaju predmetima ideološke manipulacije, a nama postaje neobično teško da objasnimo zašto se porodice sve više raspadaju, zašto radnički sindikati nisu zainteresirani za krupna pitanja ili zašto nacionalna solidarnost zakazuje čim je u pitanju raspodjela državnih ili privatnih prihoda, a obnavlja se jedino kada je u pitanju vanjska opasnost ili rat, itd.

Određivanjem osnovnih grupa odlazi se korak dalje od tri ekstremna pristupa društvenoj strukturi u sociologiji: a) idealtipski (veberovski) pristup koji otežava razumijevanje promjena u tipu i njihova značaja, b) deskriptivno (ekstremno empirističko) razbijanje tipologije u mnoštvo različitih grupa i još više njihovih obilježja, što je pokušaj uvođenja fluidnosti i indeterminizma kao teorijski primjerenih pretpostavki za empirijsku sociologiju i c) nominalistički pristup (psihologistička redukcija) po kojem je privid kolektivnog života trajna karakteristika svih društava, a ne jedna etapa u njihovu razvoju.

Pokušajmo pobliže odrediti formalna obilježja koja čine osnovnu grupu¹³:

13) Klasični pojam »primarne grupe« ili »osnovne grupe« Charles H. Cooleya (vidi: C. H. Kuli, Osnovne grupe, u: Teorije o društvu, Prva knjiga, str. 305—307) ne valja brkati s nacrtom »osnovne grupe« koji ovdje izlažemo. »Primarne grupe« tipičan su primjer idealtipske apstrakcije s težnjom k psihologističkoj redukciji interakcijske dimenzije: dihotomno razdvojene od »sekundarnih grupa« one pripadaju socijalizaciji ili terapeutici (vidi pobliže: J. Klein, The Study of Groups, Routledge and Kegan Paul, 1956; J. W. Vander Zanden, Sociology, John Wiley and Sons, 1979, str. 153—161). Osnovne su grupe u našem smislu zasnovane na **interesima** i interesih pokreću; prijatelj s kojim redovno nešto pijuckam i časkam, a ni na koji način ne surađujemo, ne spada u moju osnovnu grupu. Usput rečeno, brak je, kao najjednostavnija grupa tobože »primarnog karaktera«, u dobroj mjeri interesno motiviran (što ukazuje da je gornja podjela jedan od perfidnih ostataka patrijarhalne ideologije).

1) Osnovna je ona grupa koja je kadra da organizira fizičku reprodukciju svojih članova i da kontrolira mjesta za zadovoljenje potreba. Na primjer, moderno poduzeće osigurava sav (dovoljan) prihod svojim članovima, dok njihove porodice postaju dijelom (proširenog sastava) poduzeća, ne samo zbog ekonomske ovisnosti članova porodice o onom članu koji je u poduzeću zaposlen, nego vezanost može biti kulturne (u sklopu sindikalnih aktivnosti namijenjenih porodicama zaposlenih), pa i psihičke prirode (atmosfera i problemi s posla ne mogu se odstraniti iz kuće). Drugačiji primjer pruža poduzeće u krizi, kada su članovi prisiljeni da unutar svojih porodica ili preko srodnika rade dodatne poslove i tako pribavljaju nove resurse: središte osnovne grupe se premješta u porodicu i s pravom se može reći da tada poduzeće postaje njenim sastavnim dijelom. Analogno vrijedi i za staro seosko imanje.

2) Što više različitih uloga pojedinac obavlja u jednoj te istoj grupi, odnosno što je manje raspršenje njegovih uloga u različitim drugim grupama, ta je grupa više važna za njega i može se smatrati osnovnom grupom. Inače, ukoliko dvije formalno odvojene grupe (kao npr. prije spomenute porodica i radna organizacija) održavaju interakciju koja postaje funkcionalno neophodna a dovoljna za njihovo samoodržanje u odnosu na treće grupe, odnosno okolinu, one čine jedinstvenu grupu.

3) Ukoliko se u grupi maksimalne participacije pojedinca (u spomenutom smislu) nalaze barem neki pojedinci koji čine njegovu referentnu grupu (dakle pružaju obrazac za zauzimanje stavova i izražavanje mišljenja), ta se grupa s još većom vjerojatnošću može smatrati njegovom osnovnom grupom. Ukoliko se referentna grupa slabo ili nikako ne poklapa s grupom participacije, logično je pretpostaviti da se radi o društveno pokretljivoj osobi s aspiracijama k višem statusu. Ipak, održavanje jaza među tim dvjema grupama nije oportuno jer pojedinac time gubi izgled u jednoj i drugoj grupi i prijeti mu marginalizacija (kao i svakom tko u društvu nije definirao svoju osnovnu grupu).

4) Što se više razlikuje »ideološka« od »empirijske svijesti« o grupnoj pripadnosti, tj. što je stupanj moralne hipokrizije veći, to je veća važnost osnovne grupe. To se lako može vidjeti na primjeru kategorije »radnika« ili »radnika u udruženom radu«. Ta difuzna kategorija ima jasnu ideološku funkciju prikriivanja osnovnih interesnih i reproduktivnih grupa u neradničkim klasama ili slojevima društva. Malo je onih koji će se izjasniti da pripadaju »srednjoj klasi«, još manje »birokraciji« a najmanje »političkoj birokraciji« (iako to nisu i osnovne grupe nego tek termini koji označavaju systemske funkcije kao resurse što omogućuju integraciju osnovnih grupa; one su relativno povlaštene u odnosu na radništvo ili seljaštvo i s tim se resursima povezuju da bi sačuvale svoj povlaštenu položaj; propast drugih osnovnih grupa iste klase pri tom im je sporedna stvar ukoliko ne zadire u njihov položaj). Na drugoj strani, pravi radnici teško odvajaju svoju empirijsku i ideološku pripadnost klasi, što ukazuje i na relativno manju važnost osnovnih grupa; doduše, porodično imanje može radniku biti dodatan

izvor prihoda, ali oni ne zavise toliko o njegovu **položaju** u osnovnoj grupi, koliko o **radu**. (Tu se jasno ocrtava ona dijalektika sluge i gospodara koju je definirao još Hegel: radnik je samostalniji, dok su administrativac ili političar nesamostalniji.)

Veća nesamostalnost pojedinca u osnovnoj grupi znači, međutim, i veću nesamostalnost osnovne grupe u odnosu na okolinu. Tu ideološka svijest ima funkciju da postavi lažne granice osnovne grupe daleko u njezinu okolinu: neradnici postaju ili radnici ili veliki zaštitnici interesa radničke klase, što znači da je područje relevantne okoline, zbog veće korisnosti njima daleko veće nego područje relevantne okoline osnovnim grupama u radničkoj klasi. Naravno, taj odnos nije isti u svim društvima, zavisi od izvora, veličine prihoda i stupnja participacije radničke klase, odnosno efikasnosti upravljačkih i posredničkih funkcija od strane gornje i srednje klase (o tomu ovise i stupnjevi autonomije na relaciji pojedinac — osnovna grupa — okolina). Isto tako, gledamo li pripadnika radničke klase razvijene kapitalističke zemlje u odnosu na nerazvijene zemlje ili u odnosu na »gastarbajterski« proletarijat, njegova pripadnost radničkoj klasi postaje ideološki privid: nacionalna pripadnost, odnosno solidarnost s gornjim klasama postaje mu važnija. On je svjestan da je viša razina njegovih radnih uvjeta i životnog standarda dobrim dijelom uvjetovana **položajem** njegove kompanije i čitave nacionalne privrede u odnosu na nerazvijena područja, odnosno poduzeća koja zapošljavaju »gastarbajterski« proletarijat. I ta osnovna grupa, koju izražava svojom nacionalnom pripadnošću, na izgled je veća od njegove »objektivne« osnovne grupe, klase. Njegova nacionalna pripadnost u tim uvjetima nastala je, naime, kidanjem internacionalnog formata radničke klase, kao (idealne) osnovne grupe, pa se takav proces, iako govori o dezintegraciji svijesti, ne izdvaja iz paradigme društvene dezintegracije.¹⁴

5) Što su selektivniji kriteriji pripadanja grupi i što ona pokazuje veću nepropusnost prema okolini, veća je vjerojatnost da je takva grupa svojim članovima osnovna grupa. To pravilo podjednako važi za religijske sekte, kriminalne bande, klike na vlasti ili uspješno poduzeće u čijoj okolini vlada nezaposlenost.

6) U osnovnim grupama održava se među pripadnicima solidarnost koja nije uzrokovana marginalnim stanjima u okolini (rat, duboka ekonomska kriza, elementarne nepogode, »tehnološka« ugroženost zaposlenih i sl.). U potonjim slučajevima javljaju se »idealtipske« solidarnosti, tj. solidarnost klase, nacije, lokalne zajednice, čitave srodničke grupe, profesije itd. Proučavanja društva isključivo u takvim stanjima ostavlja pogrešan dojam o solidarnosti na osnovi čega se izgrađuju reducirani holistički pojmovi. Tu

14) »Prostornost i povijesnost svake radničke klase samo su varijante njezine vlastite nacije, zato što se uzimaju u prostornoj i vremenskoj matrici, kao i zato što su sastavni dio nacije kao rezultante odnosa snaga između radničke klase i buržoazije« (N. Poulantzas, Država, vlast, socijalizam. Globus, 1981, str. 118). Ovdje, naravno, nije riječ o naciji kao osnovnoj grupi, iako Poulantzasova eksplikacija na to donekle podsjeća (»njezina vlastita nacija«), već o **granici širenja solidarnosti osnovnih grupa radničke klase** u sadašnjem svjetskom kapitalističkom sistemu. (Naravno, tako velika solidarna grupa može funkcionirati kao osnovna grupa samo privremeno ili na osnovi ratne mobilizacije ili krajnje fažirane nacionalne svijesti koja lako žrtvuje porodicu, prijatelje i druge bližnje u ime snage velikog Kolektiva). Ipak preostaje da se potpunije objasni zašto su siromašniji i nezaposleni otvoreniji prema društvu a oni drugi to nisu, što se nesumnjivo tiče i razvitka radničke klase.

se pojavljuje paradoks, inače središnja tendencija društvenog razvoja: što je sistem slabije razvijen, solidarne grupe su veće i obrnuto, što je sistem razvijeniji solidarne grupe su manje.¹⁵

Klasna solidarnost je marginalan slučaj oblika postojanja osnovnih grupa. Njihovo pojavljivanje zavisi o dubini kriznih stanja i o izgledu velikog sraza među klasama. Tako je ekonomski režim liberalne buržoazije razorio staru srednju i proizvođačku klasu i uspio je da ih drži razjedinjenima pedesetak i više godina. Vremenom raste otpor radnika i težnja za sindikalnim ujedinjavanjem, a usredotočeni su na stabiliziranje tržišne stihije, tj. da se smanji nezaposlenost, povećava sigurnost i omogućući slobodna fluktuacija. Isprva liberalna buržoazija reagira na to represivno, budući da je ona tada klasa koja je samo politički, preko države, međusobno povezana. Monopolska buržoazija, dijelom podržana i radničkim pritiscima, izgradila je presudne mehanizme ekonomske integracije.¹⁶ Ona postaje sve solidnije organizirana i širi svoj utjecaj u svjetskim razmjerima. To djeluje dvostruko dezintegrativno na radničku klasu: strukturalno, tako što se uvode i razgranavaju novi sektori neindustrijskog rada, te projektivno ili ideološki, tako što se favorizira nacionalna ispred internacionalne sindikalne strategije, a i ona prva se sve češće zapostavlja na račun lokane, granske ili u poduzećima. Usporede li se međunarodne organizacije financijskog kapitala s međunarodnim sindikalnim konferencijama,¹⁷ dobiva se uvjerljiva slika o stupnjevima integriranosti gornje klase i dezintegriranosti donje klase.

Dezintegriranost donjih stratuma omogućuje gornjoj klasi elastičniju, nekompaktnu integriranost pa sloj krupne buržoazije nesmetano i bez većih potresa potiskuje druge slojeve, vlada nad njima preko tržišta i preko državnih ustanova. Iako neusporedivo bolje integrirana od ostalih, buržoazija se tekođer samo u marginalnim slučajevima ujedinjuje u klasu kao u osnovnu grupu, a to se događa kada je poredak iznutra ugrožen. Ali ta obrnuta tendencija ne može se promatrati kao čista »regresija« na klasni obrazac liberalne buržoazije; historija se ni tu ne ponavlja, učinci razvoja su u međuvremenu postali bespovratni: barem jedan dio buržoazije (da i ne govorimo o srednjim slojevima) nikad se više ne vraća na stare pozicije. To jezato što društvena dezintegracija nije mehanički proces, ona ostavlja teško izbrisiv trag u svijesti ljudi, u strukturi njihovih potreba i interesa baš zato što svaka etapa društvenih promjena predstavlja i etapu ljudskog razvitka.

Granica nacionalnog identiteta na sličan je način, također, postala granica marginalne solidarnosti. Ona se aktivira kao obrambeni ili agresivni me-

15) Teoretičari sistema funkcionalističke orijentacije smatraju da je uzrok tomu što systemska diferencijacija omogućuje veću **autonomiju** dijelova (A. Etzioni, *The Active Society*, The Free Press, 1971) ili veći stupanj **refleksivnog odnosa** određenog sistema prema okolini (N. Luhmann, *Teorija sistema*, Globus, 1981). No to su karakteristike samo određenih tipova sistema, što pokazuje da se izvori »funkcionalnosti« systemske diferencijacije moraju tražiti u drugim referentnim okvirima (historijskim, kulturološkim, antropološkim).

16) Historija američkog kapitalizma pruža primjer utjecaja radnika na povezivanje kapitalista (usp.: J. D. Forman, *Capitalism*, Dell, 1974). Osnovna proturječnost između kapitala i rada time ne izlazi iz igre, ali biva potisnuta u atenciju, što omogućuje daljnja raslojavanja i druge sukobe unutar klasa i među njima.

17) Međunarodni vrh kapitala ostavlja dojam masonskog udruženja (Trilateral), a međunarodne sindikalne konferencije prisilnog sastajanja zbog nečeg duboko zavađenih ljudi.

hanizam zavisno od toga što se može definirati kao stanje nacionalne ugroženosti: prepreke u velikim trkama za bogaćenjem ili opasnost od rata. Sve dok takva pitanja nisu potisnuta ona djeluju razorno. Dobro je poznato da konkurencijske motive između nacija, odnosno njihovih elita, nije moguće odstraniti. Ali kako se oni mogu učiniti neko vrijeme neškodljivima pokazali su zapadni saveznici kada su u Teheranu i Jalti indirektno poticali na novu podjelu Evrope. Neposredno nakon rata antikomunistička histerija bila je režirana kao pokušaj da se stare zavade potisnu, a nacionalističko-rasistički resantiman (za kojeg se može reći da je ne samon neuklonjiv nego da uvijek postoji u istim količinama), usmjeri prema Istoku.

Klasna dinamika sovjetskog društva od početka odudara od one u kapitalizmu. Totalitarna organizacija sovjetskog sistema zarana je onemogućila klasno udruživanje radnika. Gledajući na takvo stanje formalistički, izvana, reklo bi se da je rana birokracija postigla systemske učinke zrele buržoazije: razbijeno radništvo, ritualno djelovanje sindikata, zainteresiranost radničkih i srednjih slojeva za vlastito poduzeće i vlastitu obitelj i, najzad, veoma djelotvornu organiziranost gornjeg stratuma na nacionalnoj i internacionalnoj razini. Međutim, pogled unutra daje drugačiju sliku, budući da je radništvo imalo malo ili nikakvog udjela u takvom razvoju sistema, a upravo zato ovaj pruža malo kompenzacija da se bude radnik, seljak ili pripadnik drugih donjih slojeva. Suprotno tomu, slabo razvijena potrošnja, minimalna fluktuacija i pravo na rad koje eliminira nezaposlenost i tako postaje agens kontrole¹⁸ djeluju kao prijeteca sankcija svima koji pripadaju višim slojevima ako iz bilo kojih razloga izgube poziciju.

Razumljivo je da su radnici tu mnogo više zainteresirani za klasno povezivanje nego danas na Zapadu, ali takve težnje ne bi valjalo precjenjivati. Možemo ih smatrati, barem sve dok se nalazimo u industrijskoj civilizaciji, prolaznim težnjama od »prisilne« k »dobrovoljnoj« dezintegraciji, od nižeg k višem obliku otuđenog rada, od novčane k potrošačkoj motivaciji, od oskudne do bogate materijalne infrastrukture.

Što se tiče nacionalne pripadnosti, poslijeratno stanje također malo nalikuje stanju u zapadnoj hemisferi. Antiburžoaska histerija bila je ograničena na partijske vrhove istočnoevropskih zemalja. Ona ih je razbijala i išla njima u prilog: početkom pedesetih u montiranim sudskim procesima izvršene su čistke radi uspostavljanja potpune vlasti centrale da bi se osigurala apsolutna mržnja, prema klasnom neprijatelju buržoazije, s jedne strane, i apsolutna lojalnost prema klasnom savezniku i vođi, s druge. To je imalo učinka već 1956. godine kada su rukovodstva satelitskih partija sama potaknula sovjetsku intervenciju, bojeći se nagoviještenih procesa demokratizacije poslije Staljinove smrti¹⁹. To je bio period žestokog antinacionalizma u korist staljinističkog transnacionalizma. Ali dolaze novi periodi. Latentni nacionalizam u donjim stratumima društva, u vanpartijskoj populaciji, ostao je neuklonjiv i on se postepeno infiltrira obnavljanjem kadrovskih struktura i oportunističkim prilagođavanjem starije generacije partijskih

18) Postavljanje kontrolne funkcije ispred ekonomske funkcije rada otvara proces beskonačne birokratizacije (usp. R. Bahro, Alternativa, Globus, 1981, gl. 8).

19) Usp.: F. Fejtö, A History of the People's Democracies, Pelican, 1977, poglavlje 5.

kadrova. Novoformirane elite osjećaju nedostatak masovne podrške kao i to da ostanak na vlasti u tom slučaju i dalje ovisi o vjernosti centrali. Tada čehoslovačke, mađarske i poljske elite pokušavaju određenim reformama privrednog sistema i koketiranjem s sindikalističkim težnjama među radnicima na indirektan način pokrenuti latentni nacionalizam da bi dobili legitimnu podršku odozdo i time zauzeli čvršću poziciju prema centrali. Odgovor centrale na takve izazove bio je u početku, poznato je, veoma grub, ali se kasnije od takvog rješavanja problema odustalo. Utjecaj nacionalističkih partijskih elita do neke mjere se smatra povoljnim, jer apsorbira energiju klasnih sukoba i udruživanja radnika mimo sistemskih institucija. No, da bi se osujetio daljnji razvoj, kada elite gube kontrolu nad populacijom ili kad se one previše osamostaljuju od centrale, ova u međuvremenu provodi tihu militarizaciju društva, proširujući klasični represivni sektor države u polumilitarne i polupolicijske organizacije: one su spremne da u krajnjem slučaju preuzmu kontrolu u zemlji i osiguraju kakvo-takvo funkcioniranje privrede (poljski slučaj, ali nije isključeno da je slično u Rumunjskoj, Mađarskoj i drugim istočnim zemljama).

Ostavimo li po strani sadržajne razlike, vidimo da jedan i drugi sistem teže dezintegraciji donjih društvenih stratumata i stvaraju transnacionalno organizirane gornje klase. U tom smislu logika sistema postaje u oba slučaja identična: socijalna atomizacija odražavala bi krajnju težnju sistema da učini savršeno komunikabilnim i kontrolabilnim vlastite kanale društvenog povezivanja a da razmrvi ili uništi alternativne. Takva težnja očituje se na slijedećim nivoima društva, odnosno u podsistemima sistema:

Nivoi (očitovanja dezintegracije)

Socijetalni — Teritorijalno-političku cjelinu društva čini skup institucija povezanih ili više elastično i koordinativno (policentrično) ili više kruto i hijerarhijski (monocentrično). U jednom i drugom poretku institucija društvo postaje sve prozirnije: gotovo sva mjesta postaju dostupna istraživanju i kontroli («naked society»). Međutim, za razliku od seoskih zajednica gdje je kontrola ponašanja bila omogućena skoro svakom i to zbog fizičke blizine u radu i stanovanju, ovdje se kontrola može obavljati samo preko institucionalnog aparata i njegovih monopoliziranih komunikacijskih čvorišta; što su efikasniji kanali komuniciranja preko aparata, to više atrofiraju horizontalni, vanaparatski kanali komuniciranja (područje djelovanja aparata širi se izvan institucionalno definiranog prostora, tako da se ne može smatrati da neformalne komunikacije, npr. privatno telefoniranje, stoje izvan kontrole aparata).

Grupni — Unutargrupni i međugrupni odnosi dobivaju sve više instrumentalni karakter. Tipične primarne i sekundarne grupe teže međusobnom prožimanju. Sistemsko određivanje relevantne okoline vodi njenom sužavanju (dovoljno je npr. usporediti tradicionalno kupovanje namirnica na tržnici, ispunjeno društvenim ritualima, s

modernim supermarketom, poluautomatiziranim i hladnim gdje se na jednom mjestu nalazi sve pa i više nego što je potrebno); dotle se načelo slobodnog izbora grupa u interakciji destimulira ekonomskim i drugim sredstvima.

Individualni — Situacija je analogna onoj na grupnom nivou s tim što je moderni individuum sklon povremenoj samoizolaciji. Ta sklonost kao da vodi potpunoj društvenoj atomizaciji, ali za nju sistem ne pruža sve uvjete, već samo neke koji povremeno omogućavaju osamljivanje, dok je isključenje marginalna pojava (starcima, zatvorenici, bolesnici). Ali i obnavljanje (formalnih i neformalnih) društvenih veza postaje također povremeno. Nastaje proturječna napetost koja izaziva neurotske smetnje jer postojeća interakcija među pojedincom povučeno izvan sistema i društvom okupiranom sistemskim vezama onemogućuje da trajnije odredi svoju sklonost; jedna i druga alternativa, biti udaljen od društva i biti u društvu, izgledaju podjednako nezadovoljavajuće. Nešto treće ne postoji ili je veoma slabo razvijeno a često postaje predmet propagande društvenih pokreta i političkih partija prema kojima prosječan individuum gaji nepovjerenje. Sve mu se čini više-manje nesigurnim te uz nedostatak samopouzdanja najradije se drži mjesta koja se nalaze u reproduktivnom ciklusu (radno mjesto-mjesto stanovanja-mjesta eventualnih posjećivanja).

Podsistemi (pomoću kojih se reguliraju odnosi između i unutar razina)

Tehnoekonomski — Tehnološki sistemi u industriji zamijenjuju radnu komunikaciju između radnika; uvelike se parcelizira rad u administrativnim sektorima. Masmedijska revolucija sve više stoji u funkciji jednosmjernog utjecaja i kontrole.

Rast potrošnje roba i usluga zbog povećanja ekonomskog standarda pojedinca postaje novo žarište »entropije« u društvu: što je veća tendencija smanjivanja osnovnih grupa kao i samoizoliranja pojedinaca, to su potrebna veća sredstva za njihovo održavanje — veća količina energije, veći prihodi, više prostora i više informacija.

Politički — Gubi se legitimnost vlasti kao države koja stoji nasuprot društvu i koja bi morala na opće usvojen način obnavljati svoj mandat (radi povjerenja): moderna država se širi u golemi aparat institucije koje se samoracionalizira, prodiru u elementarne društvene veze i tako učvršćene čine prividnim sve pokušaje obnavljanja legitimnosti koji su simulirani kroz pravila igre političkih partija.

Kulturni — Partikularne vrednote istiskuju univerzalne. Dvostruko erodira vrijednosni sistem: a) redukcija hijerarhije vrijednosti na osnov-

nu vrijednost; b) ambivalentnost osnovne vrijednosti, što ukazuje na nagonsku motivaciju kao glavnu; naime, najvrednije je ono (odnosi i objekti) što omogućuje relativno najsigurnije zadovoljenje potreba. Splet uvjeta koji omogućuje postojanje vrijednosti i njeno usko shvaćanje, nisu važni. Tek kada se ostale vrijednosti, odnosno uvjeti poremete i to ugrozi osnovnu vrijednost i izvjesnost njene daljnje upotrebe, vrijednosni sistem odjednom postaje više univerzalistički a ponašanje više asocijativno.

Preostaje nam da terminološki preciziramo osnovni proces i njegove rezultate. Socijalna dezintegracija je proces razbijanja društva na elementarne jedinice. To nije elementarna katastrofa već evolutivni proces u industrijskim društvima, pri čemu se stare društvene jedinice sistematski rastvaraju. Nastaju nove jedinice, u smislu osnovnih grupa, koje mogu ali i ne moraju biti sasvim prožete sistemskom strukturom. No, način njihova međusobnog povezivanja gotovo ili sasvim je određen sistemskim okvirima. Spomenute jedinične grupe su rezultati procesa dezintegracije i po njima se mogu razlikovati tri vrste socijalne dezintegracije:

1) **Socijalna segmentacija** — to je regresivna vrsta dizintegracije gdje dijelovi društva postaju samostalni, autarkični (to je stanje za koje vrijedi Durkheimov klasičan opis »segmentarnog društva«²⁰);

2) **Socijalna fragmentacija** — vrsta dezintegracije kojom se opisuje diferencijacija unutar klasa na slojeve, podslojeve i druge sastavne dijelove. Oni su i dalje međusobno zavisni i to još više nego glavne klase, nekad iznutra više homogene. Ta je međuzavisnost, međutim, stabilizirana: zahvaljujući izvanredno razvijenoj podjeli rada i velikoj produktivnosti, fragmenti su kadri organizirati reprodukciju svojih pripadnika, kao svoju sekundarnu aktivnost (primarna aktivnost je funkcionalno vrlo specijalizirana);

3) **Socijalna atomizacija** — potpuna dezintegracija u kojoj grupa dobiva sasvim sekundaran značaj, predstavlja samo tendenciju za koju se vezuju različite ideologije. Pravi društveni »atom« je jedino individuum: njemu pripada svojstvo nedjeljivosti ali i nedovoljnosti (nuklearne porodice već su prilično razbijene u najrazvijenijim zemljama i pitanje je još koliko je neraskidiva elementarna veza majka-dijete).

Svakom vladajućem stratumu u historiji bilo je u interesu da dezintegri- ra donje stratume. U preindustrijskim razdobljima to se zbog nerazvijene podjele rada provodilo kroz segmentaciju, iako su takve ekonomske jedinice u izvanevropskim zemljama bile politički strogo podvrgnute centralnoj vlasti. To je, s druge strane, odudaralo od interesa većine pripadnika donjih stratum- a, jer je eksploatacija bila surova i nije bilo moguće slobodno kretanje zemljom osim prosjačenjem, skitnjom ili razbojništvom.

Režim fragmentacije odvija se na osnovi razvijene podjele rada, blažih oblika eksploatacije i slobodnijeg kretanja te veće prohodnosti među stratumima, pa donji stratumi fragmentaciju prihvataju s većom suglasnošću. Usprkos tomu, osnovni interes vladajućih stratum- a da drži kontrolu ostao

20) E. Dirkem, isto, str. 207—208.

je neizmjenjen; »moderna« izvedba tog interesa, što predstavlja historijski progres, podrazumijeva efikasniju a manje nasilnu eksploataciju, veću produktivnost rada a manje pojedinačno naprezanje te vidljivu korelaciju između fragmentacije i individualne potrošnje, tj. između porasta zalaganja u radu i borbi za promjene od strane radnika u granicama njihove radne organizacije i porasta životnog standarda njihovih obitelji.

Osnovne grupe nisu legitimne društvene grupe, već predstavljaju komunikacijska čvorišta ili relativno zatvorene mreže s jednim ili više zarišta okupljanja. U eri fragmentacije mreže se ne mogu organizirati na principu ekonomske samodovoljnosti, već na razgranatoj podjeli rada, tako da su njihovi organizacijski okviri »vanjski« ili sistemski. Naravno, najjednostavnije i najefikasnije su povezane osnovne grupe u oligarhijskim, vladajućim stratumi. Dotle su »masovni« stratumi, kao što su srednja i radnička klasa, povezani složenim organizacijama na čijim su vrhovima pripadnici, pojedinci i osnovne grupe, vladajućeg stratuma. Tako su osnovne grupe raspoređene prema poretku moći ili stratifikacijskom sustavu. Gledajući pak društvo kao golemu mrežu neformalnih komunikacija, vidjelo bi se da mnoge osnovne grupe ne funkcioniraju u skladu s pripadnošću stratumu ili pripadnošću određenoj kategoriji podjele rada (zanimanje, vrsta djelatnosti) u kojoj rade zaposleni članovi osnovne grupe. One probijaju sistemske i institucijske zapreke pokušavajući promijeniti svoj položaj. Takve probijajuće komunikacijske veze mogu biti »srodstvo«, lokalna ili nacionalna pripadnost zajednička s pojedincima i osnovnim grupama na višim pozicijama. To su vrlo jaki pritisci k uzlaznoj pokretljivosti koji su često izvan granica mogućnosti sistema i ako ih prihvati prisiljen je da troškove toga prebaci na leđa drugih, nepokretnih.

3. Dezintegracija i ideologije

Uvodeći hegelijansku distinkciju »klase po sebi« i »klase za sebe«, Marx je kao savjestan istraživač stavio u pitanje izvjesnost svog shvaćanja o revolucionarnoj ulozi proletarijata. (Smisao se odmah mijenja tako da se umjesto onog vremenskog oblika »kada radnici...«, kojeg ideološki marksizam odmah prevodi eshatološki, stavi pogodbeni oblik »ako radnici...«)²¹ »Klasa za sebe« ima ulogu velike osnovne grupe koja se opire fragmentaciji, sposobna je da ga reorganizira na novim temeljima. Ona je, kako kaže Gurvitch, »natfunkcionalna« i »teži« prožimanju s globalnim društvom²². Ali tako projicirana moć klase je stvar trenutka, koji se već mogao ustanoviti u buržoaskim revolucijama: kada se zaustavi kovitlac i kada se stvari slegnu, pobjednička »klasa za sebe« sposobna je tek uz pomoć druge hlase organizirati društvo koje je po mnogim obilježjima posve novo. »Klasa za sebe«

21) »ukoliko milijuni porodica žive...«, »pojedine individue, čine jednu klasu utoliko ukoliko...« (K. Marx—F. Engels, Sveta porodica, Kultura, 1959, str. 81). Hipotetske formulacije pomažu da se izbjegne skliski teren klasne svijesti, tj. milijunskog osjećaja solidarnosti i djelovanja u skladu s njime. Marxovo djelo, međutim, ne pruža odgovor na pitanje zašto radnicima njihova klasa nije njihova osnovna grupa, već samo funkcionalna osnova kapitalističkog društva (što je Marx pak bez sumnje objasnio).

22) G. Gurvitch, Sociologija, I, treće poglavlje, Naprijed, 1966.

je suviše velika i kratkotrajna da se ne bi ubrzo raspala, a pogotovo njen savez s drugom klasom protiv stare treće klase.

Konačno postaje jasno da distingviranje svijesti radnika na osnovi poznavanja njihove trenutačne strukture, uopće nema dijalektički karakter, tj. moć ukidanja strukture. Obrnuto, poznavanje promjenljivog sastava »klase po sebi« postaje presudno za razumijevanje urastanja radničke svijesti u poredak. Oblik »klase po sebi« ne samo da nije indiferentan već određuje oblik klasne svijesti i to zato što »klasa po sebi« već predstavlja, što se tiče radnika, jedan oblik klasne svijesti (vrijednosno »niži« i manje moćan od pretpostavljene moći ujedinjenog radništva). Zagonetka klasne svijesti dovoljne za uspostavljanje »klase za sebe« nestaje čim se pristupi proučavanju dviju realnih struktura: uvjeta rada i života radnika te uvjeta života i rada novoformiranih klasa u etatističkim društvima koje su preuzele na sebe da zastupaju interese radnika kao »klase za sebe«.

Radnička »klasa po sebi« potpuno je otvorena prema procesu unutrašnje fragmentacije. Na pitanju da li je to jedini mogući put ponovnog sagledavanja šansi koje pruža klasna borba, samo u novim vidovima ili taj put valja zanemariti kao prividan, nastaju nesporazumi između marksističkih politekonomista i sociologa, prvih koji ne žele napustiti stare okvire, proglašavajući ih uvijek bitno istim dok traje kapital i drugih, smatranih prvim građanskim mutikašama, koji ističu važnost diobe radništva. Žestina odbacivanja sociološke stratifikacije od Poulantzasa²³ do Bravermana²⁴ motivirana je tendencijom niveliranja svih oblika najamnog rada u kapitalizmu. Sociološki pristup, pogotovo kod sociologa funkcionalističke orijentacije, isticao je težnju »bijelih ovratnika« za izdvajanjem, što se osobito npr. vidjelo u njihovim britanskim sindikatima i glasanju za politiku konzervativaca na osnovi čega je bila nastala glasovita teza o »buržuiranju« radnika.²⁵ No grupa sociologa pod vodstvom Goldthorpea dobila je rezultate koji su razbili predrasudu prema sociologiji kao antimarksističkoj disciplini. Oni su našli da su i novi slojevi radničke klase prvenstveno zainteresirani za svoj ekonomski a manje za društveni status, ali i to da na kolektivnu akciju radnici gledaju prvenstveno s utilitarnog stajališta i da su njihovi interesi uglavnom usmjereni na obiteljski život²⁶.

Za sociologa marksističke orijentacije nije se lako snaći u takvoj raspravi. Orijentacija postaje sve teža, uzmu li se u obzir, na primjer, istraživanja jednog marksista kao što je Mallett,²⁷ koja predstavljaju pravi sudar s klasnim holizmom politekonomske ortodoksije. Mallettova »nova radnička klasa« manifestirala je dimenziju »klase za sebe«, iako predstavlja sloj unutar radničke klase (»radničke aristokracije«?). Zar to ne govori kako je fragmentacija, promjena oblika »klase po sebi«, bila nužna da bi do toga došlo?

23) Poulantzas piše o »ideologijama stratifikacije« (N. Pulancas, Klase u savremenom kapitalizmu, Nolit, 1978, str. 24).

24) H. Braverman (Rad i monopolni kapital, Glabus, 1983) ističe težnju modernog kapitala k diferencijaciji najmanjeg rada kao odlučujući udarac teorijama koje ističu slojevitost. Istodobno, on nije pružio nijedan dokaz o ujednačavanju interesa najamnih slojeva (čime su njihovi interesi ostali »korumpirano« različiti?).

25) Vidi: M. A. Westley and M. W. Westley, The Emerging Worker, McGill-Queens, 1972.

26) J. H. Goldthorpe i suradnici, The Affluent Worker in the Class Structure, Cambridge, 1969.

27) S. Male, Nova radnička klasa, Komunist, 1967.

Mallet je takav novi pristup demonstrirao u svojoj koncepciji »novih sindikata«. Da je diferencijacija statusa unutar radničke klase značajan motiv mogu se spomenuti drugačiji, daleko neprijatniji primjeri: postoji obilje činjenica o polufeudalnom distanciranju domaćih radnika od gastarbajterskih radnika u mnogim zapadnim zemljama, kod nas a najvjerojatnije i u istočnoevropskim zemljama.

Na drugoj strani, sociolog u ulozi suvremenog tumača raspada zajednice, odnosno društvenog otuđenja, sudara se s konzervativizmom svih boja, u znanosti izražen kroz historicističko shvaćanje društva. Za sve što se događa postoji analogija u historiji, odgovori na buduće probleme nalaze se u prošlosti; sve što je otišlo suviše daleko i otuđilo se, teži da se kad ili tad vrati u svoje izvorište. Moja porodica ili klan, moje mjesto, moj narod preživjeli su mnoge nedaće i imaju dovoljno iskustva da riješe sve probleme. I klase su dijelovi mog naroda, sve su potekle iz istog ognjišta. Nije ni važno kakav je tko, glavno da je »naš«. Naravno, to ne zvuči znanstveno, ali se ne može bitno razlikovati od znanstvene formulacije koja takvu orijentaciju prema društvu i njegovu budućem razvoju treba da konzistentno izrazi. Kada Bell npr. kaže, da je »etnicitet« osnovna grupa u društvu bez obzira na sve promjene²⁸ ili kada Greeley kaže da zemlja, srodstvo, naziv i jezik nešto što je ipak najvažnije, dok se sve ostalo pokazuje provizornim²⁹ tada tvrde u suštini isto što i onaj zdravi razum što nam u našem podneblju tako zlokobno odjekuje, jer što je više »njima« manje je »nama« i obratno.³⁰

Taj malograđanski egalitarizam i holizam pretvara se u suštu suprotnost kada se postavlja prema vani: druge grupe treba tada istisnuti i smrviti. Da bi osujetio fragmentaciju u vlastitim redovima, on uspostavlja autoritarnu ideologiju i propise, razvijajući diktaturu u ime nacije, analognu diktaturi u ime klase. Jedna i druga diktatura proizlazi iz konzervativne težnje da se sačuva stanje kada su njihove ideologije bile najprikladnije. To je stanje u doba rane industrijalizacije kada su masovnom mobilizacijom klasna i nacionalna emancipacija ispremiješane u jedinstvenu cjelinu i kada se prvo uspostavljenoj vlasti priviđaju neograničene mogućnosti. Autoritarno održavanje voluntarističke rekonstrukcije totaliteta vremenom se plaća potpunim rasulom legitimnosti, kako to pokazuju ponašanja svjetine u antičkim tiranidama, njemačke armije na kraju drugog svjetskog rata, prešaltavanja stanovništva od okupacijske na oslobodilačku vlast, ponašanja kriminalnih bandi ostalih bez vođa, »vjerne publike«, kada klupskom idealu krene nizbrdo. Izgleda nevjerojatnom lakoća kojom se ljudi okreću od jednog autoritarnog povratka k drugom.

Autorirani holizam može se razumjeti kao pokušaj da se prekine korespondencija između razvoja društvene strukture i razvoja društvene svijesti: anakrona svijest treba da, poput magije, spriječi proturječne posljedice fragmentiranja totaliteta. Suvremena »magija«, međutim, posjeduje

²⁸ D. Bell, *Ethnicity and Social Change*, u: *Ethnicity*, ed. by N. Glazer and D. P. Moynihan, Harvard, 1976, str. 141—174.

²⁹ A. M. Greeley and W. C. McCready, *The Transmission of Cultural Heritage*, isto djelo, str. 209—210.

³⁰ »... treba imati smionosti da se i to kaže, da je nemoguće izraditi neko fiktivno narodno jedinstvo na temelju uzajamne negacije, a sve ove naše 'nacionalne svetinje' reže jedna na drugu kao hijene« (M. Krleža, *Zastave*, Knjiga treća, Sarajevo, 1979, str. 415)

moćna sredstva cenzure i zabrane, proganjanja ideja i ljudi. Režim gonjen golemim strahom od dezintegracije društva, kojeg smatra svojim masivnim tijelom, napada na svaki pokušaj autonomiziranja dijelova, bojeći se njihove »osvete« (autoritarna svijest cjeline drugačije ne može doživjeti ljude kojima vlada: ili ti njih ili će oni tebe). Taj totalitarizirani zahtjev itekako utječe na karakter fragmentacije. Dok se u građanskom pluralizmu, koji je u dobroj mjeri izgubio autoritarni karakter zahvaljujući kapitalističkom sistemu reifikacije, otvoreno manifestira fragmentirajuća svijest, ovdje je fragmentirajuća svijest potisnuta i skrivena ili prerusena frazeologijom općih interesa. Poticaj za to dolazi s vrha vlastiti a cilj je čitave igre da se posebni i uski grupni interesi zadovolje na korumpirani način: tako bi se svijest sviju potpuno udvostručila, svatko bi imao »putra na glavi« zato što se jednom ogriješio o tobožnju moralnu cjelovitost sistema. Krajnji učinak išao bi u prilog inicijatoru igre, jer bi sistem ostao nepomičan, bez obzira što to ide na uštrb ekonomske efikasnosti — on i tako nije namijenjen blagostanju ljudi — dok bi volja za promjenom bila obeshrabrena: upravo zato što se prije ogriješila o tobože suverena pravila i što je htjela, kao izraz posebnih interesa, zadovoljiti svoje težnje u okviru postojećeg sistema.

Dakle, fragmentacija mora ostaviti tragove u društvenoj svijesti, makar ovi bili prelomljeni ili zameteni kao što se događa u paklenom krugu totalitarne svijesti. Bilo bi, međutim, pogrešno misliti da su strukturalne promjene jedini pouzdani znak promjena u društvenoj svijesti, odnosno promjena funkcija neke društvene sredine. Ima sredina u kojima su strukturalne promjene minimalne, a došlo je do značajnog fragmentiranja pa i atomiziranja svijesti. Niz istraživanja je pokazao da su stare društvene grupe kao što su proširena porodica, susjedstva, lokalne zajednice i etnički segregirane grupe, preživjele industrijalizaciju³¹ Ali, u novim okolnostima one su izmijenile svoje funkcije: pripadnost grupi dobila je više **instrumentalan karakter**. To znači da su pojedinci u njoj nezavisniji, dok od drugih članova grupe traže pomoć različite vrsti, već prema prilikama.³² Ta nezavisnost pojedinca ima podlogu u ekonomskom i političkom napretku koje je učinilo globalno društvo. Predindustrijski kolektivism u spomenutim grupama bio je upravo zbog toga izraženiji, osobito u donjim stratatumima društva, jer se na taj način lakše preživljavalo (također su srodničke i lokalne grupe imale većinu resursa u svom posjedu). Nadređenost grupnog morala bila je iskrenije prihvaćena, a rani nacionalizam bio je kompaktan i gotovo u pravilu militantan. Dijelovi nacije su slični naciji: napad na vođu nacije jednak je napadu na oca porodice. Vođe su se tako i ponašale: »voljeli« su djecu, žene bi u dodiru s njima osjećale mističan poriv majčinstva, a muškarci strast za žrtvovanjem.

Moderni nacionalizmi i lokalizmi prošarani su utilitarizmom, pokoravajući velikim kolektivnim imperativima više ne znači spremnost da se ide

31) Vidi o tome: E. Litwak and I. Szelenyi, Kinship and Other Primary Groups American Journal of Sociology, Vol. 34, 1969, str. 465—481; L. P. Metzger, American Sociology and Black Assimilation: Conflicting Perspectives, AJS, Vol. 76, 1971, str. 628—644.

32) Vidi: J. Boissevain, Friends of Friends: Networks, Manipulators and Coalitions. Basil Blackwell, 1974.

na sve ili ništa. To nije jedini ali je svakako jedan od najjačih motiva suvremenih mirovnih pokreta u zapadnim zemljama: strah da bi rakete pale u njemačka dvorišta zaista nadjačava Reaganove pozive na kolektivnu obranu od »komunističke opasnosti«. Pored toga, vjerojatno je također da je jedan od razloga velikog napredovanja u tehnologiji naoružanja velikih industrijskih sila upravo u sve većim teškoćama da se »živa sila« u interesu »nacije«, »slobodnog svijeta« ili »socijalizma«, motivira na žrtvovanje i samouništenje. Zato je otvaranje nekih lokalnih ratišta na duže vrijeme, gdje bi velike sile bile angažirane sa svojim armijama u ljudstvu, nešto što najozbiljnije potkopava njihove režime.

Nitko ipak u modernim uvjetima otvoreno ne brani novi, fragmentirajući interes. Tu u pomoć priskače ideologija, kao važan mehanizam društvene mimikrije. Ona treba da preruši interese pojedinaca i užih grupa te da ih smjesti na reprezentativniji nivo. Jedan od prvih zadataka sociologa je da razotkrije tu projekciju. Često se vidi da je to više stvar hrabrosti nego spoznaje, budući da je i nedovoljno obrazovan čovjek u stanju da identificira ključne grupe u svojoj radnoj sredini ili lokalnoj zajednici. Naravno, to nije sve jer sociolog nije isto što i buntovnik. Tako otkrivene grupe i njihove interese potrebno je povezivati po sistematskim načelima koje pruža stratifikacijski model društva da bi se ispitali stupanj međusobne povezanosti tih grupa i dodatne funkcije koje još može imati ideologija kao sredstvo prerađivanja interesa; ona nema isti utjecaj u svim društvima ni iste učinke.

Ideološka razina projekcije grupnih interesa predstavlja sastavni dio njihovih strategija u zauzimanju pozicije u društvu. Premda nije svugdje podjednaka, njihova moralna ambivalencija predstavlja normalnu društvenu činjenicu, neizostavnu u proučavanju društvene strukture. Podvojenost morala interesa i morala vrline ili šire društvene pripadnosti, koji nameće ideologija zajedništva u velikoj grupi, ne izražava sudar između interesa koji se ne mogu generalizirati (jer su uski) i interesa koji se mogu generalizirati (pa ideologija one prve tobože prikriva kao svoju »sramotu«). Zapravo je obrnuto. Kako dokazati opću vrijednost normi koje gotovo nitko, u datim okolnostima, ne prihvaća ali je gotovo bez prestanka spreman da ih izražava? Valja sumnjati u mogućnost shvaćanja ovog problema na taj način da se odnos partikularno-opće prevodi na aksiološki par porobljavajuće-emancipatorno, odnosno građanska posesivnost-komunizam, jer ovi ne proizlaze iz proučavanja općih kategorija kojima se društvo služi pomoću svoje ideologije niti iz proučavanja eventualnih »nosilaca« alternativnih općih kategorija, što predstavljaju pokreti.³³

Ideološki prostor u kojem se reflektira društvena struktura sadrži kolektivne simbole, mitove, vjerovanja i, u novo doba racionalizma, pseudoteorije o životu velike grupe. Pseudoteorije su ideologije koje zajednički život zasnivaju na diskontinuitetu između prošlosti i budućnosti. U ideološkoj slici nema sadašnjosti: ona je u funkciji onoga što je bilo ili što će

33) Suvremene varijante marksističke aksiologije (J. Habermas, Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu, Naprijed, 1981 i A. Heler, Vrednosti i potrebe, Nolit, 1981) zaobilaze pitanje pokreta kao »adresata« posredovanja emancipatornih vrijednosti, što po našem mišljenju ukazuje na jednu novu neokantovsku tendenciju u marksizmu.

(eventualno, a po ideološkom diskursu nužno) biti, sasvim prekrivena. Tako ideološki koncepti porodice, etniciteta i nacije te klase i profesije, pružaju izgled rastuće harmonije. Sadašnjost je u najboljem slučaju »trenutačna poteškoća« na putu takvog razvoja.

U neideološkom prostoru društvenog iskustva reflektira se drugačija, slika, vide se sukobi, razjedinjenosti i beskonačne varijacije pokušaja da se vlastiti interes nametne preko tuđeg. Pri tom ideološka svijest nije sasvim lažna ni beskorisna, dapače, njeno uklanjanje sadašnjosti iz vidnog polja može biti od vitalne važnosti za preživljavanje aktera. Ideološka svijest nekog aktera (pojedince ili grupe) proteže se na sve druge aktere društva koji mu, doduše, nisu trenutačno korisni ali mogu biti potencijalno korisni. Pitanje gdje će biti povučena razdjelnica u društvenoj strukturi — da li okomito (nacionalna ideologija), vodoravno (klasna ideologija) ili ukoso (tehnokratska ideologija selektivnosti) — zavisi o procjeni izgleda koje nosi iduća društvena promjena. Onaj tko računa na krizu i pogoršanje stanja, vjerojatnije je da će se pridržavati neklasnih ideologija (tu »vjerojatnost« izvlačimo iz spoznaja o dosadašnjim krizama industrijskih društava i ponašanja klasa u njima). Klasna ideologija ima vjerojatno veće šanse tada kada promjena daje više izgleda poboljšanju sadašnjeg stanja, koje u stvari u perspektivi donosi suprotnost klasnoj sjedinjenosti, daljnju fragmentaciju (ta »vjerojatnost« se također može izvući iz razmatranja razvoja suvremene radničke klase). Ali, same ideologije imaju malu ili nikakvu spoznajnu vrijednost, ne samo zbog svoje neutemeljenosti u sadašnjosti nego i zbog svog holističkog diskursa, koji počiva na jednostranoj a ne sistematskoj apstrakciji, praznoj a ne konkretnoj i višestrukoj općenitosti. One se radije »stro-poštavaju« na empirijsku stvarnost — možda zato što bi postupni prijelaz jasnije razotkrio pravu veličinu udaljenosti, dak brzi prijelaz i oštar sudar ostavljaju dojam bliskosti i prisustva općih vrijednosti u partikularnim interesima.³⁴ Zato je ideološkom mišljenju bliža dihotomija, dok je znanstveno-kritičkom mišljenju bliža višestruka tipologija; prijelazni tipovi (svijesti i strukture) ne čine samo most između polova (univerzalno-partikularno), nego pružaju izlaze k promjeni stanja. A iz perspektive promijenjenog stanja, dakle naknadno, moguće je vidjeti da su nosioci općih vrijednosti — vlasnici, političari, birokrati i ideolozi — bili partikularistički »partneri« onima koje je ideološki diskurs označavao kao partikulariste (srednja i proizvođačka klasa); kad je »partnerstvo« postalo neodrživo, vladajuća klasa je pokušala savrnjivanjem procesa partikularizacije u donjim klasama u jedno prebaciti krivnju i učvrstiti svoju poziciju. To je i prilika da se sagleda dokle vladajuća klasa nudi partnerstvo (silama partikularizacije općih interesa). Ona ga nudi dotle dok se od nekih fragmentiranih struktura donjih klasa, a katkada i iz redova vlastite klase, ne formiraju one prijelazne kategorije društvenog života kojima postojeći sistem interesnog povezivanja

34) Tako (isto djelo) dvostruki način odbija da svoj projekat »općevih interesa« stavi u ograničavajuće relacije društvenog djelovanja i kulturne tradicije. On antinomijskim rezom (Kantov način odstranjivanja heteronomne kauzalnosti) suprotstavlja sastavne dijelove komunikacije: »Lebenswelt« biva očišćen od tradicionalističke jezgre vrednota, a zajednički interes za dijalog od iracionalnih motiva sudionika. Tu prepoznajemo Weberovu analitiku društvenog djelovanja prerusenu u utopijskom pokušaju da se vrijednosno-racionalna orijentacija, utjelovljena u modernoj znanstvenoj zajednici, odvoji od ostalih orijentacija i njihovih poredaka (industrijskog, birokratskog, tradicionalnog i kriminalnog).

ne dopušta daljnji razvoj. Ideologija, a tako i integrirajući sistem, pružaju u stvari grube, standardizirane okvire zajedničkog mišljenja i djelovanja. Oni se samo u početku, kada se novi sistem, s većim kapacitetom tolerancije prema fragmentiranju strukture, uspostavlja, čine obilatima.

Nove kategorije, bile one nove proizvodne snage ili novi društveni pokreti, također, kao ni ideologizirana kategorija polariteta »univerzalno«, ne počiva na čistom iskustvu (kategorije polariteta »partikularno«), nego ga transcendiraju. Ali zbog toga što se mora suprotstaviti ideologiziranim nosiocima univerzalnog da ne bi bile vraćene u postojeći binarni sustav i okvire neprelaznosti, nove kategorije prisiljene su na konstituiranje u sadržajnom pogledu nove univerzalnosti. Međutim, tu se već pripremaju i sile daljnje fragmentacije koje proizvodi individuum, taj najnepouzdamiji partner u društvu. Ipak, nešto drugo on i ne može učiniti, budući da je njegova vlastita aktualizacija još veoma daleko, te se mora uključiti u jednu od idućih osnovnih grupa koje predstavljaju objektivne granice individuacije života u suvremenom društvu.

4. Institucije-čuvari integriteta

Najzad, potrebno je objasniti one protusile koje društvenu fragmentaciju čine strukturabilnim procesom: kako sistem obuhvaća sva fragmentirana polja društva, bilo da ih je sam otvorio (npr. kapitalistička partikularizacija prostora i rada), bilo da su se stara društvena polja sama raspala bez direktnog utjecaja sistema (npr. velike porodične zajednice)? Ovdje nije toliko važno ono zanimljivo ali ne i plodonosno pitanje da li te prividno dezintegrativne promjene pokreće sam sistem ili su one rezultat izvansistemskih poticaja nezavisnih društvenih grupa primoranih na novo međusobno povezivanje — budući da provođenje reintegracije nije uspjeh **istog** sistema koji je prouzročio dezintegraciju (premda se različiti sistemi integracije društva nalaze unutar iste formacije kao što je kapitalistička ili državno-socijalistička). Važnije je znati preko **kakvih se uporišta održava strateška veza između starih klasnih i nacionalnih okvira i osnovnih grupa?** Naime, sve dok traje jedna formacija, ne gube se jednom utvrđene granice između klasa i nacija, ali zato one mogu izbljediti, dosta izgubiti na svom značaju ili pak postati još važnije ukoliko sistem nije u stanju da mobilizira razvojne resurse. Spontani impulsi za održavanjem starih okvira su slabi; systemska uporišta su tu da njih pojačavaju, bez obzira na to da li prijete kriza ili se društvo kreće k prosperitetu. Postoji trojstvo modernih (ili moderniziranih) institucija koje obavljaju ideativnu i realnu sektorijalizaciju društva nasuprot društvenoj fragmentaciji. Upravo njihova suprotstavljenost fragmentaciji čini ih međusobno prividno suprotstavljenim, u krajnjoj liniji jedinstvenim. Trojstvo modernih institucija čine: država, crkva i sindikat.

Moderna država na jednoj strani podržava ili sama organizira teritorijalne i klasne okvire fragmentacije, dok na drugoj strani preko svojih aparata djeluje suprotno. Najutjecajniji su ideološki i vojni aparat. **Ideološki**

aparatus, što ga sačinjavaju partije na vlasti, školski sistem i masovni mediji, neprestano propagira nacionalnu jedinstvenost ili višenacionalnu jedinstvenost u sklopu iste državne cjeline. Ipak, taj nacionalizam i/ili etatizam ima utilitarnu orijentaciju, što proizlazi iz njegove veze s razvojem tehnookonomskog podsistema, a izražava se kroz realpolitičku praksu. Svrha je postavljanje elastičnih odnosa prema pripadnicima drugih nacija, odnosno državnih cjelina, tako da se osnovna težnja k dominaciji u tom odnosu provuče kroz neophodne systemske mehanizme — kako bi se povećala moć sistema. U tom interesu potrebno je doktrine rata, getoizacije ili protjerivanja zamijeniti doktrinama »gostujućeg radništva«, »savezništva« ili »prirodnog savezništva«.

Vojni aparat je daleko više krut od ideološkog aparata. Kroz indoktrinaciju i vojnu službu vojni aparat, ukoliko sam nije na vlasti, čini kontrast civilnom sektoru društva i namijenjen je intervenciji ukoliko političko upravljanje entropijom u civilnom sektoru zakaže.

Crkva je kulturno spremište sposobno da aktivira stare oblike integracije izražene u lokalnoj, etničkoj ili nacionalnoj tradiciji. Obnavljajući utjecaj svih vidova super-ega, crkva nameće sakrosantan osjećaj pripadnosti grupi. On treba da stiša egoističku pobunu individue, kako bi se suprotnost između svjetovnih i duhovnih, egocentričnih i altruističkih motiva nerazrješivo ukrstila u individi, stvarajući od nje vjerne dijelove obiju cjelina, društva i crkve, zemlje i neba.

Sindikatus je institucija unutarklasne povezanosti i solidarnosti te klasne borbe. No, njen konfliktni značaj u sistemu teško se može smatrati disfunkcionalnim; teško je reći da li pritisak k povećanju najamnina ili nekih vidova participacije, ma koliki bio otpor poslodavaca, može imati razarajuće djelovanje na čitav sistem — a da mogućnosti naknade, bilo u slučaju uspjeha zahtijeva bilo kompromisa, nisu već unaprijed sračunate s obje strane kao taktička zaliha. Međutim, problemi koji su daleko veći i praktično iscrpljuju funkciju sindikata odnose se na unutarklasnu integraciju, dok se, što se tiče zapadnih sindikata, vanjsko suprotstavljanje sistemu eksploatacije pretvorilo u suprotstavljanje sistemu eksploatacije pretvorilo u suprotstavljanje sistemu eksploatacije ne uopće nego onom **gorem** sistemu eksploatacije što ga predstavlja etatistički sistem; a strategiju »klasne borbe« protiv takvog sistema eksploatacije na sebe je najvećim dijelom preuzela kapitalistička klasa, njeni sindikati i druge agencije.

Sukob između triju središnjih institucija javlja se onda kada sistem pogođen krizom dovodi u pitanje opstanak same formacije (što se jasno pokazalo u poljskom slučaju: da je sve slutilo na jednu od niza reformi etatističkog društva, država, a potom crkva; ne bi uništavale sindikat, a vojni aparat također ne bi bio prisiljen da odstrani partijski aparat).

Njihov međusobno koordinirani utjecaj u »normalnom« stanju nije sveočan: postoje kategorije, kao što su marginalne grupe, dijelovi univerziteta i različiti transetnički (pa i transklasni) pokreti, prilično imune na reintegrativne i uopće reverzibilne procese, iako proizlaze iz istih fragmentiranih dijelova društva koje sistem obavlja i drži pod kontrolom. To su kategorije

ljudi koji su se »izvukli« iz sistemskog kodiranja i povezuju se u skladu s nekim vlastitim kodiranjem interakcijske matrice i matrice ideja. No tako izlazimo izvan empirijske dimenzije društvene strukture koja, kao antiideo-loška suština te strukture, čini neposredan predmet naše rasprave. Valja još napomenuti, da je postojanje emarginiranih skupina te pokreta dokaz da dva puta k novoj sintezi, poslije stvarne ili prividne dezintegracije totaliteta, nisu samo moguća već i nužna; sistem suočen s problemima daljnje fragmentacije i pojavljivanja prijelaznih kategorija periodično dolazi pred alternative ili pospješivanje postepenog ukidanja formacije putem reformi sistema ili uništenje svega ili prepuštanje vodeće pozicije drugim grupama. U usporedbi s tim alternativama pokazalo se da nervozno reagiranje i paraliziranje društva izvanrednim stanjima predstavljaju lažne alternative, etape koje su potrebne da se režim pribere i privikne na promjene kojima nevoljko upravlja, ali mora da bi i dalje vladao nad društvom.

Vjeran Katunarić
Social Fragmentation

SUMMARY

Social fragmentation is a contemporary aspect of social disintegration. It is perpetuated through systematic re-integration of society and in industrialised societies is controlled by ruling classes. The result of this process is a consolidation of new types of basic groups which differ from a »primary« group type of classical sociological tradition in as much as the new types are both intimate and strategic in character. Large social groups, such as class and nation, as well as the »primary« groups, i. e. family, are of secondary importance.

Origins of social fragmentation, as well as the modes of operation of basic groups in the system, are essentially different in capitalistic and socialist societies.

Differences can be explained through the methods of functioning of central institutions — State, Church & Unions — the same being responsible for the systematic preservation of large groups (class, nation), i. e. of the whole society as a system (state).

Translated by V. V.